

Cees Houtman

DE SELFMADE
DOMINEE
ALS AUTEUR

*Zesentwintig portretten
uit de lange negentiende eeuw*

De selfmade dominee als auteur

De selfmade dominee als auteur

*Zesentwintig portretten uit
de lange negentiende eeuw*

Cees Houtman

WALBURGERS

WALBURGERS

De uitgave kwam tot stand met steun van:

Gravin van Bylandt Stichting
Stichting De Vrijzinnige Fondsen
Stichting Fonds Legaat 'Ad Pias Causas'
Stichting Frederik Mullerfonds
Stichting Luthers Diaconessenhuis Fonds
Stichting Zonneweelde
J.E. Jurriaanse Stichting

J.E. Jurriaanse [®]

Omslagontwerp: Mijke Wondergem

Omslagbeeld: Eduard Gerdes aan zijn schrijfbureau; afbeelding ontleend aan:
Weezen-almanak voor het jaar 1892, een-en-twintigste jaargang, ten voordeele der
Weesinrichting te Neerbosch en Nijmegen.

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 869 3

E-ISBN 978 94 6249 870 9

NUR 680

© 2022 Cees Houtman, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijk toestemming van de uitgever. Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

Inleiding	11
Het protestants-kerkelijk decor – De selfmade dominee in verschillende gestalten – De godsdienstonderwijzers: een vergeten beroepsgroep – De selfmade dominee als auteur – Verantwoording en aanwijzingen	
1. J.A. Oostkamp (1778-1845)	21
Bewonderd geleerde Biografische schets – Kenmerken van Oostkamps oeuvre – Fysiotheoloog – Verlicht protestant met een orthodoxe geloofsleer – Advocaat van de deugdzzaamheid – Dapperheid en moed als bijzondere deugden – Zelfstandig oordeel – Godsdienstige verdraagzaamheid als ideaal – Een prominent Zwollenaar – Geschriften	
2. H. Polman Az. (1779-1840)	39
Meesterlijk herverteller van de Bijbel Biografische schets – Auteur – Begenadigd herverteller van de Bijbel en geboren docent – Representant van een licht verlicht christelijk geloof – Auteur van schoolgezangen en gelegenhedsdichter – De eigen tijd vrijwel buiten beeld – Een vorstelijke begrafenis – Geschriften	
3. A. Elberts (1782-1852)	57
Theoloog van de troost Biografische schets – Een weekblad als proeve van bekwaamheid – Een miskend talent? – Onbetwist de aangewezen persoon – Auteur – Vertaler van boeken voor de jeugd – Vertaler van stichtelijke en vormende geschriften – Het christendom als superieure godsdienst – Verlicht protestant en theoloog van de troost – Geschriften	
4. H. Anneveld (1800-1876)	77
Prominent vrijmetselaar Biografische schets – Publiek auteur – Maçonniek auteur – Het christelijk geloof toegelicht – Maatschappijvisie – De ideale	

opvoeding – Deugd en rede – Godsdienstonderwijzer en prominent vrijmetselaar – Publieke geschriften – Maçonnieke geschriften

5. J.P. Heukelom (1811-1895) 97
Bevlogen exponent van de moderne theologie
Biografische schets – Auteur – Jezus, het middelpunt van het christelijke geloof – Jezus' leerlingen als de stichters van de zuivere godsdienst – Spirituele interpretatie van wonderen – De onsterfelijkheid van de mens – De omgang met de Heilige Schrift – Nadruk op de christelijke levenswandel – Verder in het voetspoor van de Hervorming – Afkeer van de Rooms-Katholieke Kerk en haar leer en instituties – Een bevlogen exponent van de moderne theologie – Geschriften
6. K. van Belkum (1811-1886) 115
Evangelist in de sloppenwijken
Biografische schets – Schrijver over de Hervorming – Evangelist in de sloppenwijken – Evangelist versus evangelist – Evangelist – Ontmoetingen in de sloppen – Negatieve portretten – Positieve portretten – Een man met een missie – Bewogen én maatschappelijk behoudend – Geschriften
7. J.H. Duisdeiker Lz. (1814-1881) 139
Schrijver voor de jeugd
Biografische schets – Auteur – Apostel van de deugd – Propagandist van algemene religiositeit – Verhaalde versus historische werkelijkheid – Een heilig geloof in 'de Voorzienigheid' – Geschriften
8. J.H. Maatjes (1815-1870) 151
Onderwijzer in de gereformeerde godsdienst
Biografische schets – Auteur en tekstbezorger – In de ban van de oude schrijvers – Onderwijzer in de gereformeerde godsdienst – Opvoeder van de jeugd – Een door God geroepen strijder voor 'de waarheid' – Geschriften
9. P. Los Gz. (1815-1888) 169
Onheilsprofeet
Biografische schets – Rigide geloofsovertuiging – De wereld van de verhalen – Het vrome volk – Getrouwd met een schrijfster – Geschriften

10. E. Gerdes (1821-1898) 181
 Evangeliseren vanachter de schrijftafel
 Biografische schets – Gevarieerd oeuvre en program – Poëtisch werk – Feestverhalen: bekeringsverhalen – Korte verhalen – Romans en novellen – De herkomst van de verhaalstof – Dialoog, sfeertekening, personages – Voorbeeldige personen – Wouter Harmsen: Gerdes' alter ego – Kind van zijn tijd – Authenticiteit en de wereld van het verhaal – God als de werkzame kracht in de geschiedenis – Weerkerend thema's en wijsheden – De Hervorming als keerpunt – Protestanten versus rooms-katholieken – Meer dan de schrijver van jeugdboeken – Beoordeeld door tijdgenoten – Geschriften
11. H.H. Huisman (1821-1873) 213
 Gemengd door 'Wel Eerwaarde en Zeer Geleerde Heeren'
 Biografische schets – Mislukt als boekverkoper – Mislukt als godsdienstonderwijzer – Levens- en wereldbeschouwing – Antipapist, antiklerikaal en allergisch voor kleinering – Miskend en hunkerend naar erkenning – Geschriften
12. E. Tobi (1822-1901) 229
 Gevangenispastor
 Biografische schets – Tobi over zichzelf en anderen over Tobi – Aanhanger van de Groninger richting – Theologische positie – Christelijke ethiek als antwoord – Godsdienst van de vooruitgang – Overtuigd protestant – Antirooms-katholiek – Zorgen om de eigentijdse kerk – Een rechtgeaard Nederlander – Gevangenispastor – Geschriften
13. P. Duijs (1822-1899) 245
 Veelzijdig literator
 Biografische schets – Auteur van een omvangrijk en divers verhalend oeuvre – Algemene karakteristiek van de novellen – Verhaaltrant en couleur locale – De personages – Gods- en mensbeeld – Bekering als noodzaak, vergeving als christelijke plicht – Protestanten en rooms-katholieken – De samenleving – Levens- en wereldbeschouwing in historisch perspectief – Specifiek godsdienstige geschriften – Lectuur voor de jeugd – Novellen

14. H. Driesman (1823-1894) 275
 Meer schoolmeester dan evangelist
 Biografische schets – Schoolmeester en schrijver van ‘kinderwerkjes’ – Evangelist in dienst van de Evangelische Maatschappij – Zedenmeester – Exponent van de godsdienst van de deugd – Te weinig overtuigingskracht bij een onmogelijke taak – Meer schoolmeester dan evangelist – Geschriften
15. K. Holleman (1828-1880) 289
 Kerkplanter
 Biografische schets – Vijandig bejegend – Kerkplanting als doel van evangelisatie – Een kerk in verval – Evangelisten van verschillende snit – In rustiger vaarwater – ‘Nachwuchs’ – Geschriften
16. F. van Kooij (1829-1917) 297
 Selfmade kerkhistoricus
 Biografische schets – De Bijbel verteld en de kerkgeschiedenis gespeld – Historicus van de eigentijdse kerkgeschiedenis – In trek bij de orthodoxie, maar ook als partijdig afgewezen – Geschriften
17. H. Tillema (1829-1908) 305
 Klokkenuider – Biografische schets – Vrijwillig ontslag genomen – Onvrijwillig ontslagen – Lust tot schrijven – Een weeshuisnovelle – Een Drentse novelle – Diepe afkeer van de orthodoxie – Overtuigd modern – Onbehagen over de hem opgelegde rol – Wars van uiterlijke vroomheid en bekrompenheid – Geschriften
18. P.J. Baale (1830-1901) 323
 Boetprediker
 Biografische schets – Auteur met een donkere ondertoon – Dichter – Schrijver van bevindelijk-protestantse verhalen – Geschriften
19. J. Witmond Cz. (1832-1899) 337
 Vakbondsman en schrijver
 Biografische schets – Evangelieverkondiging door middel van de pen – De gepropageerde levensbeschouwing – De echte christen – Van dissenter tot conformist – Geschriften

20. A. Hardenberg (1832-1880) 351
 Het 'eene noodige' als program voor de jeugd
 Biografische schets – 'Christelijke' lectuur – Grote verscheidenheid – De personages – Antirooms-katholiek – De waarheid van de Bijbel aangetoond – Presentatie – Gekunstelde plot – De herkomst van de verhaalstof – De Bijbel als fundament – Perspectief dankzij Jezus' verzoenend sterven – Arm en rijk – Liefde voor de medemens – God, de goede en wijze Albestuurder – Maatschappelijk behoudend – De ware christen – Geschriften
21. A.C. de Zwart (1836-1885) 369
 Schoolmeester en evangelist
 Biografische schets – Publicaties voor onderwijzers – Publicaties voor leerlingen – Voor jonge mensen bestemde verhalende lectuur – Kenmerken van de verhalende lectuur – Vrouwen versus mannen – Doorlopend commentaar – Het leven als kruisweg – Geschriften
22. H. Karssen (1845-1916) 389
 Een scheurkalender als levenswerk
 Biografische schets – Verhalen voor de jeugd – Kenschets van de verhalen voor de jeugd – Verhalen voor volwassenen – Kenschets van de verhalen voor volwassenen – Stof voor de catechese en de zondagsschool – Stichtelijke poëzie – Een scheurkalender als levenswerk – Geschriften
23. J. van Beijeren (1845-1904) 403
 Stichter van een militair tehuis annex kinderopvang
 Biografische schets – Stichter van een tehuis voor militairen – Stichter van een kinderopvang – Zondagsschoolwerk – De zakelijke kant – Een bevlogen prediker – Overtuigd orthodox-protestant – Wars van kerkisme, fel gebeten op dwaalleren – Pleitbezorger van verdraagzaamheid – Het einde der tijden nabij – Kenner van het kerklied en het kerkelijk jaar – Geschriften
24. J. Verhagen jr. (1847-1893) 423
 Christen-zijn en martelaarschap
 Biografische schets – Karakter van de geschriften – Godsbeeld, de vrome mens en de moraal – De kerkhistorische

geschriften – Bronnen van de geschiedschrijving – Martelaarsverhalen – Eigentijdse geloofshelden – Het martelaarsverhaal en de identiteit van de christen – Antirooms-katholiek – De ware kerk en de eschatologische ‘kerk’ – Geschriften	
25. J.A. Schalekamp (1859-1944)	441
Gehuwd met een uit het klooster getreden novice Biografische schets – Autobiograaf – Biograaf van zijn tweede echtgenote – Middelpunt van lastercampagne – Bevindelijke gelovigen – Schrijver van verhalen – Christenen in woord en daad – Typisch bevindelijke trekken – Evangelist in de crisisjaren – Bekering, gebed en de Bijbel als kompas – Het nagelaten zelfportret – Geschriften	
26. S. Bison (1866-1940)	463
Bevindelijk en boosaardig Biografische schets – Teneur en inhoud van de romans – Opvallende trekken – Bekering als noodzaak – Bekering als een ingrijpende gebeurtenis – Een kerk in verval – Negatieve belichting van joden – Teneur en inhoud van de verhalen voor de jeugd – Overeenkomsten en verschillen – Bevindelijk en boosaardig – Geschriften	
Besluit	479
Verantwoording	483
Noten	485
Registers	
Register van auteursnamen	547
Register van persoonsnamen	549
Register van plaatsnamen	554
Register van onderwerpen	555
Verantwoording van de illustraties	559

Inleiding

Het protestants-kerkelijk decor

In 1896, ten tijde van de Bataafse Republiek, verloor de publieke, heersende Gereformeerde Kerk de bevoorrechte positie die zij tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden genoten had, en werden alle geloofsgemeenschappen voor de wet gelijkgesteld. De veranderde verhouding van kerk en staat betekende niet het einde van de overheidsbemoediging met de kerkgenootschappen. Toen Nederland na de Franse tijd in 1813 onder het Huis van Oranje herrees, zette koning Willem I (1772-1843) zijn stempel op de organisatie van het kerkelijk leven in zijn rijk. Het liefst had de verlichte monarch alle protestantse denominaties in het noordelijk deel van de Lage Landen (doopsgezinden, gereformeerden, lutheranen, remonstranten) samengebracht in één nationale hervormde kerk. Toen dat een te hoog gegrepen ideaal bleek te zijn, legde hij de bestaande protestantse kerkgenootschappen een soortgelijk organisatiemodel op dat voor de grootste, de bevoorrechte kerk van weleer, omgedoopt tot Nederlandse Hervormde Kerk, is beschreven in het Algemeen Reglement van 1816. Met lede ogen moest de vorst echter aanzien dat het godsdienstig leven van zijn onderdanen zich niet liet inkaderen. Het protestants-kerkelijke landschap raakte al tijdens zijn regering versnipperd. De Afscheiding van 1834 veroorzaakte een flinke scheur in de Nederlandse Hervormde Kerk. De orthodoxe kerkverlaters waaierden vervolgens uiteen in groeperingen van diverse snit, christelijk afgescheidenen, kruisgezinden, ledeboerianen.¹ In de tweede helft van de negentiende eeuw viel de Hervormde Kerk ten prooi aan de richtingenstrijd en onderging zij een forse adering door de Doleantie van 1886. In de marge van het kerkelijk 'toneel' waren inmiddels uit afkeer tegen de bevoogdende 'staatskerk' nieuwe, on-Nederlandse protestantse kerken ontstaan: baptistengemeenten, zich als Vergadering der Gelovigen presenterende gemeenschappen en Vrije Evangelische Gemeenten. In dit verkavelde landschap van gevestigde kerken, nieuwe kerkgenootschappen en vrije gemeenten figureerde de selfmade dominee, de niet-academisch gevormde 'godgeleerde'.

De selfmade dominee in verschillende gestalten

'Selfmade dominee' is in dit boek de verzamelnaam voor uiteenlopende typen kerkelijk werkers en lekenpredikers die gemeen hebben dat ze hun theologische kennis met name aan zelfstudie hebben te danken. Negentien van de geportretteerden kunnen als 'godsdienstonderwijzer' betiteld worden, een benaming die in de negentiende eeuw in zwang raakte en in het midden van de eeuw een officiële, kerkordelijke status kreeg.² De godsdienstonderwijzer is de catechiseermeester van weleer, die meer dan eens zijn functie combineerde met die van 'krank(en)bezoeker', eveneens een kerkelijk 'ambt' met een lange geschiedenis.³

De godsdienstonderwijzer dankt zijn naam aan de in de negentiende eeuw heersende visie op religie. 'Godsdienst' was de aanduiding voor het christelijk geloof in zijn protestantse vorm. Het gebruik ervan in combinatie met 'onderwijzer' illustreert, evenals het gebruik van de aanduiding 'leeraar' voor de dominee, hoezeer het kerkelijk leven in die tijd in het teken stond van opvoeding en vorming. Zowel de predikanten als de kerkelijke werkers van weleer hadden de taak de kerkleden te kweken tot trouwe lidmaten en fatsoenlijke burgers met liefde voor het vaderland. De tegenwoordige associatie van 'onderwijzer' met exclusief het werk op een school is derhalve ongepast.

De eisen gesteld aan de godsdienstonderwijzer, een bekende verschijning bij de gevestigde protestantse maar ook bij de joodse kerkgenootschappen, waren reglementair vastgelegd. De protestantse godsdienstonderwijzer verkreeg zijn bevoegdheid dankzij zelfstudie onder begeleiding van een predikant. Na met gunstig gevolg kerkelijk geëxamineerd te zijn, had de godsdienstonderwijzer twee beroepsperspectieven. Hij kon als kerkelijk werker aan de slag bij een gemeente.⁴ Afgezien van de bediening van de doop en het Heilig Avondmaal, typisch ambtelijke verrichtingen, was hij gerechtigd hetzelfde werk te doen als de predikant: verkondiging, catechese, pastoraat en diaconaat. Bovendien kon hij belast worden met bijzondere taken, zoals de geestelijke verzorging in de gevangenis, het bestedelingenhuis en het krankzinnigengesticht, of de 'inwendige zending', de evangelisatie onder de randkerkelijken, activiteiten die de dominees graag aan 'de lagere geestelijken' overlieten. Als 'generalist' kon de godsdienstonderwijzer ook als 'hulpprediker' tijdelijk in een dorp, waar de predikantsplaats vacant was, de honneurs van de 'leeraar' waarnemen.

Het bezit van de akte voor godsdienstonderwijzer bood ook de mogelijkheid om als evangelist werkzaam te zijn voor een landelijke of een lokale evangelisatievereniging.⁵ In het laatste geval was de godsdienstonderwijzer, hoewel als 'evangelist' betiteld, feitelijk de voorganger/pastor van een kerkelijke gemeente, hetzij van (1) een kerkje in de kerk, een groep gelovigen die zich niet thuis voelde onder de prediking in de plaatselijke hervormde gemeente en daarom kerkdiensten belegde in een eigen gebouw, vaak evenals de er kerkende gemeenschap als 'Evangelisatie' aangeduid,⁶ hetzij van (2) een 'evangelisatiepost', een kerkelijke gemeente in wording in een dorp in opkomst, waar de kerk tot dan toe niet present was. In het eerste geval had de vereniging als doelstelling 'kerkherstel', in het tweede was 'gemeentestichting' het oogmerk.

De landelijke evangelisatieverenigingen zetten aanvankelijk hun personeel⁷ vooral in om een dam op te werpen tegen de gevreesde opmars van de Rooms-Katholieke Kerk nadat Rome in 1853 had besloten tot herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, maar streefden later ook kerkherstel binnen de Hervormde Kerk na. Behalve geëxamineerde godsdienstonderwijzers hadden zij ook selfmade dominees in dienst, die aan hun statutair vastgestelde eisen voldeden. Vier van de geportretteerden⁸ werkten voor de in 1855 door ds. Jan de Liefde opgerichte *Vereeniging tot Heil des Volks* en waren door hem persoonlijk in de theologie ingewijd.⁹

Niet alle godsdienstonderwijzers gebruikten hun bevoegdheid als broodwinning. Sommigen (bv. S. Bison) beperkten zich tot het voorgaan in kerkdiensten, waar zij de gemeenten onderhielden met een 'stichtelijk woord', in feite een 'leerrede', maar niet als zodanig betiteld, omdat die benaming voor de preek aan de dominees was voorbehouden.

Drie van de geportretteerde selfmade dominees (P.J. Baale, P. Los, J. Verhagen) waren 'oefenaars', ongebonden, charismatische lekenpredikers, doorkneed in de Bijbel en de 'oude schrijvers'.¹⁰ Zij waren welkome gasten in 'gezelschappen' (conventikels), huiselijke bijeenkomsten van vromen, waarin de Schrift werd overdacht en het persoonlijke geloofsleven voorwerp van gesprek was,¹¹ en geliefde sprekers in niet-kerkelijke samenkomsten van gelovigen in hofsteden en schuren. Zij voorzagen in de 'Schriftgetrouwe' prediking die de vromen zo zeer misten in de officiële kerk. Het 'oefenen' heeft in Nederland een lange traditie die teruggaat tot de tijd van de Reformatie,¹² maar was niet onomstreden. Zowel het kerkelijk als het burgerlijk gezag had weinig op met het type

bevindelijk prediker dat in de gezelschappen ‘gekweekt’ werd. In hun ogen waren zij verstoorders van de harmonie van kerk en staat. Naar het toeschijnt, had de godsdienstonderwijzer zijn reglementair ingekaderde kerkelijke positie te danken aan de wens van het establishment om greep te krijgen op het fenomeen lekenprediker. Dat was een vrome wens. Het ontstaan van het instituut ‘godsdienstonderwijzer’ leidde niet tot ‘einde oefening’. In het kerkelijk leven van de afgescheidenen en andere verwante groeperingen speelden de oefenaars een prominente rol, ook al waren de meer ontwikkelden onder hen bepaald niet gecharmeerd van de lekenpredikers.¹³

Onder de selfmade dominees in dit boek figureren er twee die hun loopbaan eindigden als bevestigd predikant, een hervormd godsdienstonderwijzer en een hervormd oefenaar. Een hervormd godsdienstonderwijzer kon de status van ‘leeraar’ binnen zijn kerk slechts bereiken door het behalen van de vereiste universitaire graad.¹⁴ Stapte hij over naar een kerkgenootschap dat artikel 8 van de Dordtse kerkorde (1619) in ere hield, dan hoefde hij de academische weg niet te volgen. Het genoemde artikel bood de mogelijkheid tot toelating tot het predikantsambt op grond van ‘singuliere gaven’. Dankzij zulke kwaliteiten werd de desbetreffende godsdienstonderwijzer (J.H. Maatjes) predikant. Bijzondere gaven werden ook toegeschreven aan menig ‘van God geleerd’ oefenaar. De hervormde oefenaar (P. Los) had er zijn bevordering tot ‘hoger dienst’ in een vrije kerkelijke gemeente aan te danken.¹⁵

De godsdienstonderwijzers: een vergeten beroepsgroep

Ofschoon de reformatoren tegenover Rome met zijn scherpe onderscheid tussen priester en leek het algemeen priesterschap van de gelovigen (1 Petr. 2:5-9) benadrukten, zijn niettemin ook de door hen gestichte kerkgenootschappen hiërarchisch gestructureerd. Het protestantse Nederland van weleer kende standen, in de maatschappij, maar ook in de kerk. Eeuwenlang had de ‘hogere geestelijkheid’, de bedienaren van het Goddelijk Woord, een dominante positie. In menig kerkgebouw werden hun namen vastgelegd op een wandbord of op een naamlijst. Zo werd gehoor gegeven aan de aansporing van de schrijver van de brief aan de Hebreëen om de ‘voorgangers’ te gedenken ‘die het Woord van God tot u gesproken hebben’ en om hen in geloof en levenswandel na te volgen (Heb. 13:7).

De in de schaduw van de predikanten ploeterende godsdienstonderwijzers smaakten niet het genoegen van de vereeuwiging van hun namen. Ook zijn zij er in de geschiedschrijving bekaaid van afgekomen in vergelijking met de predikanten,¹⁶ maar ook in vergelijking met de oefenaars, van wie velen dankzij de in de rechterflank van de gereformeerde gezindte geliefde hagiografie vereerd zijn met een gedocumenteerde levensbeschrijving.¹⁷ De historicus ‘ontmoet’ de godsdienstonderwijzer slechts terloops her en der in de historische literatuur.¹⁸ Soms treft hij in publicaties over lokale kerkgeschiedenis een portret van een godsdienstonderwijzer aan die in bepaalde gemeente zijn sporen heeft verdiend.¹⁹ Ook stuit hij weleens op de ‘biografie’ van een godsdienstonderwijzer geschreven door een bewonderaar.²⁰ Als beroepsgroep zijn de godsdienstonderwijzers echter vergeten. Het hierboven van hen reeds geschetste beeld kleur ik nog wat verder in.

Godsdienstonderwijzers waren werkzaam in steden, maar ook in dorpen. De meeste hervormde stadsgemeenten hadden er één of meer in dienst. In Amsterdam waren zij steeds ruim vertegenwoordigd.²¹ In 1869 waren er bij de hervormde gemeente naast de 27 predikanten 24 godsdienstonderwijzers (m/v) actief; in 1875/1876 bekleedden 32 mannen en 6 vrouwen de functie naast 26 predikanten; aan het begin van de twintigste eeuw bedroeg het aantal selfmade dominees 15 tegenover zo’n 30 dominees. Landelijk waren er in 1851 in de Nederlandse Hervormde Kerk 175 godsdienstonderwijzers (m/v) werkzaam. In de eerste helft van de twintigste eeuw telde zij meer dan 350 dienstdoende godsdienstonderwijzers (m/v). De verschillende protestantse richtingen die de negentiende eeuw rijk was, van het oud-liberale, rationalistisch supranaturalisme tot het modernisme en van de Groninger richting tot de bevindelijke conventikelvroomheid waren onder hen vertegenwoordigd.²²

De godsdienstonderwijzer was met name in de eerste helft van de negentiende eeuw vaak afkomstig uit de werkende stand, waar het brood met de handen verdiend werd, maar in latere tijd telde de beroepsgroep ook tot onderwijzer(es) opgeleide dames en heren. Vele selfmade dominees hadden graag predikant willen worden, maar het ontbrak hun aan de financiën om een academisch opleiding te bekostigen en een studiebeurs lag doorgaans buiten hun bereik.²³ Het godsdienstonderwijzerschap bood hun de mogelijkheid hun ambitie althans ten dele in vervulling te doen gaan. Hun keuze voor het ‘ambt’ bezorgde hun overigens geen zorgeloos bestaan. De beloning was karig. Zij moesten vaak de eindjes aan elkaar knopen en waren gedwongen

hun salaris aan te vullen met nevenwerkzaamheden. Voor hun besef werden zij als maar ‘catechiseermeester’ ondergewaardeerd. Met lede ogen zagen zij aan dat voor de welgestelden de ‘leeraars’ het gezicht van de kerk waren en zij goed genoeg waren om de kerk bij de armen en de ‘gewone’ mensen te vertegenwoordigen.²⁴ Het laat onverlet dat zeer getalenteerde godsdienstonderwijzers – een aantal van de in dit boek voorgestelde selfmade dominees behoort daartoe – lokaal deelden in het aanzien dat de predikanten genoten.

De selfmade dominee als auteur

De godsdienstonderwijzers zijn als beroepsgroep vrijwel vergeten. Weliswaar is de herinnering aan een aantal opmerkelijke individuele representanten van de ‘stand’, tien van de geportretteerden, bewaard gebleven in een algemeen,²⁵ een theologisch²⁶ en/of letterkundig naslagwerk,²⁷ maar niet alle bijzondere selfmade dominees hebben het zo getroffen. Zesentwintig getalenteerden worden in dit boek voorgesteld. Met de enkele andere zeer begaafden, aan wie geen bijzondere aandacht wordt geschonken, waarover hieronder meer, vormen zij tezamen maar een fractie van de vele selfmade dominees die de negentiende eeuw rijk was. Zoals niet elke predikant een hoogvlieger was, blonk ook het gros van de selfmade predikanten niet uit door opvallende gaven. In vergelijking met de predikanten hebben getalenteerde auteurs onder de selfmade dominees echter minder aandacht gekregen dan hun op grond van hun prestaties toekomt. Sommige begaafde godsdienstonderwijzers publiceerden handboeken en (populair-)wetenschappelijke geschriften, waarmee zij zich konden meten met gedoctoreerde predikanten. Andere selfmade dominees waagden zich met bellettrie, proza en poëzie, romans en novellen en lectuur voor de jeugd in de republiek der letteren. Weer andere leden van de ‘lagere geestelijkheid’ luchtten met hun scherpe pen hun hart over aangedaan onrecht of bestaande misstanden. Allen waren zij bijzondere mensen, het waard geportretteerd te worden.

Onder de voorgestelde schrijvende selfmade dominees bevinden zich maar drie oefenaars. Hadden het er meer kunnen zijn? Onder deze lekenpredikers bevinden zich zeker opmerkelijke personen die over schrijfvaardigheid beschikten, zoals de landbouwer Wulfert Floor (1818-1876),²⁸ de landbouwer-schoenmaker en latere predikant Elias Franssen (1827-1898)²⁹ en de meester-smid en latere predikant Harmen

Hendriks Middel (1802-1882).³⁰ Zij hebben geschriften van verschillende aard en met name preken nagelaten, maar geen bijdrage geleverd aan de (populair)wetenschappelijke literatuur en de letterkunde, terreinen, waarop de aandacht in dit boek primair gericht is bij de portrettering van de selfmade dominee. Een uitzondering, op zichzelf een portret waard, is Antonius van der Linde (1833-1897), enige tijd oefenaar en een geleerde van formaat wiens bonte en bewogen leven ten einde kwam in Duitsland. Opzien baarde hij met de stelling dat niet de Haarlemmer Laurens Jansz. Coster, een nationaal coryfee, maar Johannes Gutenberg de uitvinder van de boekdrukkunst was.³¹

Niet alle negentiende-eeuwse begaafde, schrijvende godsdienstonderwijzers en evangelisten hebben in de portrettengalerij een plaats gekregen. Tot de afwezigen behoren Johannes van 't Lindenhout (1836-1918), de stichter van het wezendorp Neerbosch en redacteur van diverse periodieken, en Theodorus Matthijs Looman (1816-1900), wiens naam de titelpagina siert van talloze geschriften. Van 't Lindenhout heeft zijn portret al ontvangen.³² Ook Loomans leven en werk zijn al geschetst.³³ Zijn werk als auteur heb ik buiten beschouwing gelaten, omdat zijn naam weliswaar aan zeer veel geschriften verbonden is,³⁴ maar onhelder is in hoeverre hijzelf daarvoor verantwoordelijk is. Enkele andere negentiende-eeuwse, schrijvende selfmade dominees worden en passant genoemd binnen het kader van de opgenomen portretten. In de eerste helft van de twintigste eeuw hebben Willem de Weerd (1878-1946), 'De Domeneer van Turfland', kerkplanter in Klazienaveen,³⁵ en Hilbrandt Boschma (1869-1954), 'de evangelist van Ruurlo',³⁶ de aandacht op zich gevestigd als schrijvende selfmade dominees.

Alle geportretteerden zijn mannen. Zoals reeds bleek bij de beschrijving van het aantal godsdienstonderwijzers dat in de negentiende eeuw actief was, was de functie niet voorbehouden aan het mannelijk geslacht. De catechiseermeester had al van oudsher als vrouwelijk equivalent de catechiseermeesteres, lid van het 'gilde' van de voor loon arbeidende vrouwen, waartoe onder anderen ook de baker en de gouvernante behoorden.³⁷ Zo nu en dan duikt zij op in de kerkhistorische literatuur. Ik geef een enkel voorbeeld. In Zwolle was in de negentiende eeuw mejuffrouw Everdina Wilhelmina van Voorst († 1867) eenenvijftig jaar lang als godsdienstonderwijzeres werkzaam.³⁸ In 1830 beklagde de zeventigjarige mejuffrouw Eelke Bruins, 'catechiseermeesteresse op het N. Stadskanaal', zich er bij het hervormde classicaal bestuur van Winschoten over dat de oefenaar Jan Menses Kloppenburg (1757-1843)

haar het brood uit de mond stootte door leerlingen van haar af te kapen.³⁹ Over de godsdienstonderwijzeres en haar werkzaamheden, waaronder haar schriftelijke arbeid, is verder weinig bekend. Een catechiseermeesteres van wie enkele geschriften bekend zijn, is de Leidse Maria Hoogendorp (1765-1826).⁴⁰ Een markante schrijvende selfmade dominee, van wie leven en werk gedocumenteerd beschreven zijn, is Jacoba Frederika Daniëlla Mossel (1859-1935).⁴¹ Andere schrijvende selfmade predikantes zijn de als lieddichteres bekende evangeliste Marie (S.M.) van Woensel Kooy (1875-1934) en de in de Tweede Wereldoorlog als verzetsvrouw actieve Corrie (C.A.J.) ten Boom (1892-1983).⁴²

Verantwoording en aanwijzingen

Twintig portretten zijn bewerkingen van eerder gepubliceerde tijdschriftartikelen.⁴³ Zes hoofdstukken zijn geheel nieuw. De portretten zijn chronologisch geordend met als uitgangspunt de datum en het jaar van geboorte van de geschetste persoon. Alle selfmade dominees zijn in de negentiende eeuw geboren of/en gestorven. Acht overleden in de twintigste eeuw, twee zelfs tijdens de Tweede Wereldoorlog, in achtereenvolgens 1940 en 1944. Allen zijn evenwel representanten van de negentiende eeuw, waarvan het in het laatste kwart van de eeuw ontstane kerkelijk en maatschappelijk landschap tot ver in de twintigste eeuw intact is gebleven.⁴⁴ Halverwege de twintigste eeuw raakt de godsdienstonderwijzer buiten beeld. In de in 1951 door de Nederlandse Hervormde Kerk in gebruik genomen nieuwe kerkorde heeft hij het veld geruimd.

Het selfmade predikantschap van verscheidene geportretteerden valt niet samen met de duur van hun schrijverschap.⁴⁵ Bepalend voor de portrettering van de selfmade dominees-schrijvers was niet de duur van hun 'ambtsperiode', maar de mate waarin hun leven en werk stof bood voor een boeiend portret. Bovendien geldt ook hier: eenmaal dominee, altijd dominee.

Elk portret begint met een biografische schets van de betreffende selfmade dominee en eindigt met een paragraaf *Geschriften*. De daarin gegeven informatie is gebaseerd op bibliotheekcatalogi (PiCarta, World-Cat Discovery), *Brinkman's catalogus der boeken, plaat- en kaartwerken* [...], berichten in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* en advertenties in dagbladen en periodieken. In de paragraaf worden de volgende

afkortingen gebruikt: ill. = met één (vaak een titelprint) of meer illustraties (vaak chromolitho's);⁴⁶ z.j. = zonder aanduiding van het jaar van uitgave; z.p. = zonder aanduiding van de plaats van uitgave; * = niet beschikbaar in een Nederlandse openbare collectie.⁴⁷ De geschriften zijn genummerd. Beschreven wordt de gebruikte editie, eventueel gevolgd door meer informatie over de uitgavengeschiedenis, waarbij volledigheid niet is nagestreefd. De getallen tussen ronde haken in de tekst van het portret hebben betrekking op de nummering van de geschriften.

Wat de schrijfwijze en de afkortingen van de Bijbelboeken betreft, zijn de door het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap opgestelde regels gevolgd. Voorts zijn algemeen bekende afkortingen, zoals 'bv.' = bijvoorbeeld, en 'o.a.' = onder andere(n), gebruikt.

De hoofdstukken staan op zichzelf en kunnen afzonderlijk gelezen worden. Interne verwijzingen komen voor, maar wat dat betreft is niet naar volledigheid gestreefd. Voor weerkerende themata raadplegen men het register van onderwerpen. Gebruikte secundaire literatuur is traceerbaar met behulp van het register van auteurs. De eerste keer dat een boekwerk wordt aangehaald, wordt een volledige beschrijving gegeven. Wanneer het in een volgend hoofdstuk weer wordt genoemd, wordt de titel verkort weergegeven. Plaats en jaar van uitgave worden wel volledig vermeld.

Ontwerp van het monument voor J.A. Oostkamp.

1. J.A. Oostkamp (1778-1845)

Bewonderd geleerde

Biografische schets

Jan Antonij¹ Oostkamp werd op 12 juli 1778 te Zwolle geboren als zoon van de meester-kleermaker Philippus Oostkamp. Op 19 juli 1778 werd hij, één van een drieling, tezamen met zijn zusjes gedoopt. Zijn moeder was in het kraambed gestorven. Zijn zusjes leefden maar kort. Hij trouwde op 2 juni 1806 met Cornelia Visscher (1778-1849). Uit het huwelijk werden acht kinderen geboren van wie er drie al jong overleden. Zijn leven lang woonde hij in zijn geboortestad, waar hij op 18 maart 1845 overleed. Het is niet mogelijk zijn loopbaan gedetailleerd te schetsen.² Zelf heeft hij zich niet uitgelaten over zijn leven en werk. Bij zijn begrafenis typeerde zijn vriend, de Zwolse predikant G.H. van Senden (1793-1851),³ hem als mens, maar zijn carrière belichtte hij niet. De hoofdlijnen daarvan kunnen evenwel met behulp van enige bronnen gereconstrueerd worden.

Bij zijn overlijden was Oostkamp bijna een halve eeuw werkzaam geweest ten dienste van de Zwolse Nederduitsche Gereformeerde Kerk, in 1816 omgedoopt tot Nederduitsche Hervormde Gemeente. Hij was nog geen twintig jaar oud toen hij reeds door de kerkenraad werd toegelaten tot 't getal der vaste catechiseermeesters' van zijn woonplaats na een examen waarbij hij 'veele blijken van kunde en rechtzinnigheid' had gegeven.⁴ Behalve catechiseermeester was Oostkamp in elk geval sedert 1829 ook 'krankbezoeker' (ziekentrooster)⁵ en nadien (?) tevens 'leeraar' (pastor) van het Zwolse 'huis van arrest'.⁶

De veronderstelling is gerechtvaardigd dat Oostkamp aanvankelijk als lid van de arbeidende stand zijn brood met de handen verdiende. Dankzij een goed verstand en grote studiezijn beschikte hij kennelijk reeds op negentienjarige leeftijd over voldoende kennis om als catechiseermeester op te treden. Vanaf 1811 deed hij, inmiddels drieëndertig jaar oud, zich als schrijver gelden. Als zodanig blijkt hij goed thuis te zijn, niet alleen in de Bijbel en de theologie, maar ook in de wis- en natuurkunde, de astronomie, de aardrijkskunde en de geschiedenis. De kennis daarvan had hij zich in periode 1800-1810 eigen gemaakt. Kortom, door zelfstudie ontwikkelde hij zich tot een erudiet geleerde. Zijn 'boekery', na zijn dood openbaar verkocht, bevatte 674 werken.⁷